

קורס מורי דרך תשע"ז (2016 – 2017)

בית הספר לתיירות אתגרית, המכללה האקדמית בוינגייט

דו"ח סיור 72

באר שבע - ערד

נועם זיו

מסלול הסיור (אתרים מרכזיים): תל ערד, תל שבע, באר שבע-העיר העתיקה

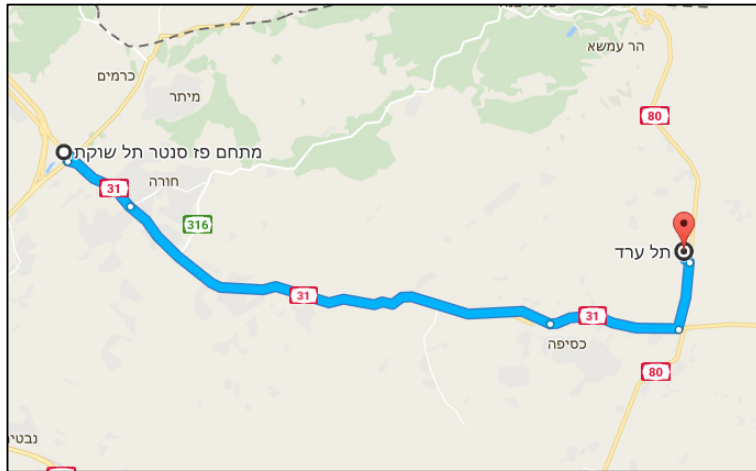
תאריך הסיור: 30/01/17

מדריך הסיור: חנוך ויזר

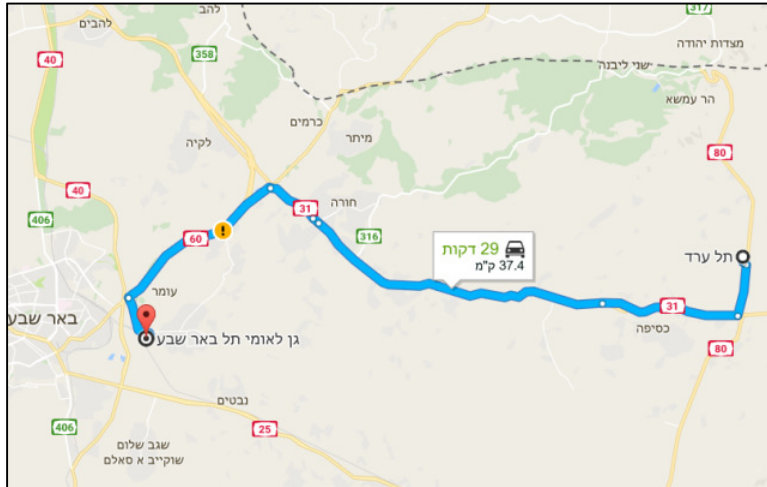
לו"ז ומנהלות

הערות	מנהלות ועזרים	פירוט הפעילות	עד ...	מ ...
איסופים כ. שמריהו, גלילות, יבנה	במחלף יבנה איסוף בטרמפיאדה בירידה מהמחלף דרומה (חנייה לרכבים בצד המזרחי של כביש 4)	נסיעה מוינגייט לצ' שוקת	8:10	6:30
שירותים, חנויות, קפה	ניתן לאכול אוכל מהבית בשולחנות בחוץ ליד ארומה	הפסקת בוקר (צ' שוקת)	8:40	8:10
		נסיעה מצ' שוקת לתל ערד	9:15	8:40
שירותים, מים	הכניסה לגן נסגרת שעה לפני השעות הרשומות שעון קיץ בימים א'-ה' ושבת 8:00-17:00 בימי שישי וערבי חג 8:00-16:00 שעון חורף בימים א'-ה' ושבת 8:00-16:00 בימי שישי וערבי חג 8:00-15:00 בערב ראש השנה, ערב יום כיפור וערב פסח: 8:00 - 13:00 טלפון: 08-6992444	סיור בתל ערד	12:10	9:15
		נסיעה מתל ערד לתל שבע	12:50	12:15
שירותים, מים	הכניסה לגן נסגרת שעה לפני השעות הרשומות שעון קיץ: בימים א'-ה' ושבת 8:00-17:00 בימי שישי וערבי חג 8:00-16:00 שעון חורף: בימים א'-ה' ושבת 8:00-16:00 בימי שישי וערבי חג 8:00-15:00 בערב ראש השנה, ערב יום כיפור וערב פסח: 8:00 - 13:00 טלפון 08-6467286	סיור בתל שבע	14:40	12:50
	שולחנות קק"ל בתוך המתחם ליד המזבח	הפסקת צהריים (תל שבע)	15:20	14:40
		נסיעה מתל שבע לב"ש	15:50	15:30
	הורדה - ברחוב העצמאות 58 מול המסגד/מוזאון הנגב שעות פעילות ב, ג, ה: 10:00-16:00, ד: 12:00-19:00, ו, ש: 10:00-14:00, א: סגור טלפון להזכרות 08-6993531	סיור בעיר העתיקה	16:40	15:50
	ניתן ללכת ברגל (כ 8 דקות) איסוף - מרחוב הפלמ"ח 27 מול בית הקברות הבריטי	נסיעה לבית הקברות הבריטי	16:45	16:40
		סיור בבית הקברות הבריטי	17:10	16:50
	שעות פעילות ימי א' - ה': 9:00-17:00, שישי: 9:00-13:00 טלפון להזמנות 08-6234613	סיור בתחנת הרכבת הישנה	17:40	17:10

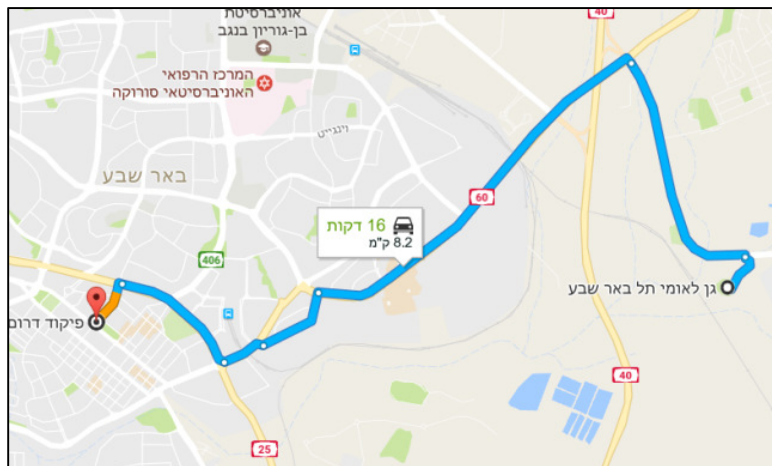
מפת הנסיעה מצומת שוקת לתל ערד

מפת הנסיעה מתל ערד לתל שבע

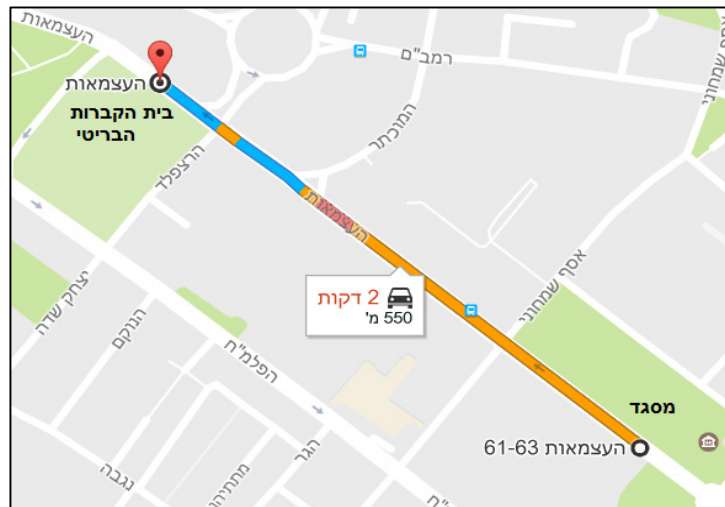
מפת הנסיעה מתל שבע לעיר העתיקה בבאר שבע

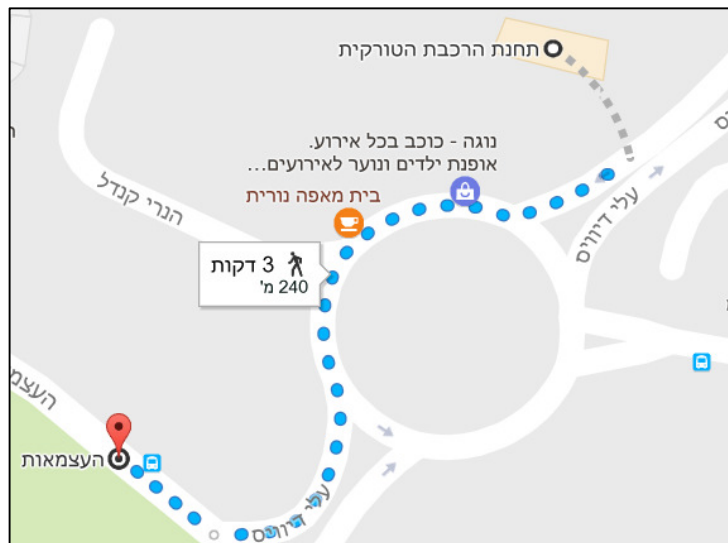
מסלול ההליכה בעיר העתיקה

מסלול הנסיעה לבית הקברות הבריטי

מסלול ההליכה מבית הקברות הבריטי למתחם הקטר

תכני ההדרכה

מקום	נק. הדרכה	תכני הדרכה
הדרכת דרך	מצומת שוקת לתל ערד	<p>אנו יוצאים מזרחה לצומת, עולים ומיד יורדים מכביש 60. כביש זה חיבר בעבר את באר שבע עם חברון וירושלים. היום הוא כמעט לא בשימוש כיוון שעובר בשטח פלסטיני. הכביש נסלל על תוואי של דרך עתיקה הנקראת "דרך גב ההר" או "דרך האבות" או "דרך קו פרשת המים".</p> <p>אלו השוליים הצפוניים של בקעת ב"ש. בקעת ערד היא הקצה המזרחי וחלק בלתי נפרד מבקעת ב"ש.</p> <p>נוסעים על כביש 31 לכיוון ערד. משמאל חורשה ומימינה תל קטן ובית קברות. זהו תל א-סקאטי ("משקה" בערבית), מכאן השם "שוקת" העברי. הוא מעולם לא נחפר כי יש עליו בית קברות בדואי.</p> <p>משמאל העיר חורה. למעלה מ 20 אלף תושבים לכן נחשבת עיר. היא למעשה מחולקת לשלושה חלקים: חורה הבלתי מוכרת ("ע"י המדינה) מדרום לכביש, חורה המוכרת מצפון לכביש וחורה העתיקה ממזרח לכניסה לחורה המוכרת.</p> <p>הבדואים התמקמו על אתר ביונטי בו נמצאו שרידי 3 כנסיות. לאורך הכביש מספר אתרים מהתקופה הביזנטית (חורה, כסייפה, ערד).</p> <p>נושא הבדואים הוא נושא מרכזי בהדרכת מטיילים בדרום. פירוש המילה בדואי – בן המדבר.</p> <p>אין היום במדינת ישראל בדואים נוודים (הנוודות כמעט ונעלמה מהעולם). כל המסדים למיניהם שנאו נוודים כי הם יצרו אי יציבות וסכנה, לכן כל השליטים פעלו לחסל את הנוודות.</p> <p>הטורקים הם הראשונים שניסו לקבע את הנוודות בנגב, אח"כ הבריטים. בנגב יש כ 250 אלף נפש, בגליל כ 80 אלף, בשרון כ 30 אלף.</p> <p>זהו מיעוט לא קטן שלמד להכיר בזכויותיו, חלקו משכיל ויודע לדרוש את שלו מהדמוקרטיה הישראלית.</p> <p>למרות זאת, לחברה הבדואית יש בעיה שמעולם לא היה לה נציג אחד המקובל על כולם המייצג את כולה בפני הממסד הישראלי.</p> <p>רוב הבדואים של הנגב חיים במשולש דימונה-ערד-באר שבע.</p> <p>מוצא הבדואים מחצי האי ערב. הבדואים גאים מאוד בכך שכן השם מקשר אותם לנביא מוחמד שהם רואים עצמם ממשיכי דרכו. לכן השם "ערב אל..." מופיע בשמם של ישובים שונים, בעיקר בצפון. (דוגמאות: "ערב-אל נעים", "ערב אל-עראמשה", "ערב אל-היב" וכו')</p> <p>למרות מוצאם המשותף, יש שוני רב בין הבדואים של הדרום לאלו של הצפון. הבדואים נכנסים לנגב ב 4 גלים עיקריים:</p> <p>הגל הראשון בתקופה הנבטית (מאה 1 לספירה), הגל השני בתקופה המוסלמית הקדומה (מאות 7-8 לספירה), הגל השלישי והגדול מכולם בתקופה העות'ומאנית (מאה 16) והגל הרביעי בתקופת המנדט הבריטי.</p> <p>הם נכנסים לאזור תוך מלחמות קשות ועקובות מדם בינם לבין עצמם, בעיקר סביב מים ושטחי רעייה.</p> <p>חלק קטן מאוד מהמלחמות הללו מתועד.</p> <p>שתי הטענות העיקריות של האוכלוסיה הבדואית כנגד המדינה הן חוסר בקרקעות, ואבטלה. עד ערב מלחמת העצמאות יש בנגב כ 60 אלף בדואים. עם תום המלחמה נותרים כ 13 אלף. השאר ברחו, בעיקר לירדן. המדינה מכניסה את 13 אלף הבדואים להסגר תחת ממשל צבאי. ב 1967 יוצאים מההסגר וחוזרים למקום שממנו באו. שם הם מגלים כי המדינה הלאימה את אדמותיהם עבור בניה ליישובים יהודיים שקמו. מאז נוצר קונפליקט מאוד קשה שלא נפתר עד היום. בעיית הבעלות על הקרקע החלה כבר בימי הטורקים, שאז כדי לקבל את תעודת הבעלות ("קושאן") היה צורך להתייצב בפני המושל הטורקי. הטורקים היו מנצלים את המעמד ומגייסים את מבקש התעודה לצבא הטורקי בעל כרחו. מהר מאוד למדו הבדואים שלא לבקש את התעודה מהטורקים, ועל כן לרבים מהם אין הוכחה לבעלותם על הקרקע.</p>

**תל ערד -
העיר
הכנענית**

**מסלול הסיור
בעיר הכנענית**

**ערד הכנענית
(התחתונה)**

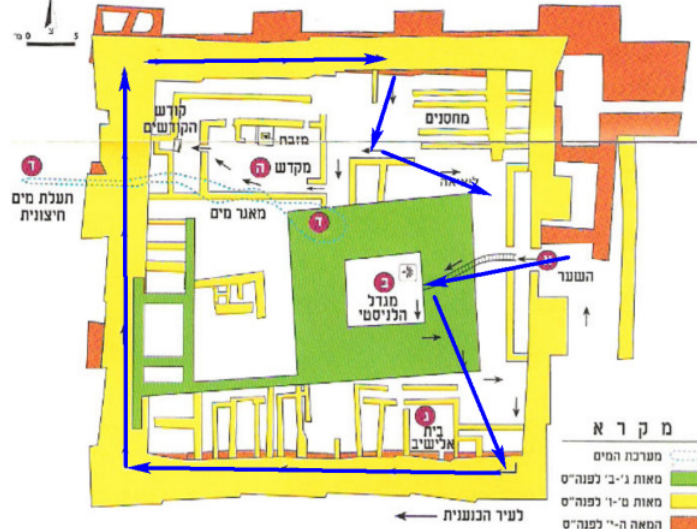
עיר חפורה בחלקה מתקופת הברונזה הקדומה – אלף 3 לפנה"ס. (העיר העליונה היא מתקופת הברזל – כ 1000 שנה ביניהן).
 באופן יוצא דופן השם נשמר (גם בערבית נקרא תל ערד) שכן במקרים רבים השם המודרני משתבש מהמקורי.
 בנוסף, במקום נמצאו חרסים בהם כתובה המילה ערד פעמים רבות, לכן אין כל ספק כי מדובר בערד הקדומה.
 כאשר מקימים את ערד המודרנית ב 1972, דוחף לובה אליאב אחד מאבות הפרוייקט לחפור את התל ע"פ העיקרון של חיבור העבר להווה (כך גם עשה בלכיש, ניצנה וכו').
 החומה החשופה בחלקה תוחמת שטח של כ 100 דונם ואורכה 1200 מ'. השטח שנחפר עד כה- 12 דונם בלבד. הסיבה- אין צורך ארכאולוגי לעוד חפירה כדי להבין את האתר, וכמו כן העקרון של להשאיר פתח למחקר ע"י ארכאולוגים בעתיד.
 לפני שהחלו לחפור בערד בוצע במקום סקר ארכאולוגי. מתחילה חפירה בראש התל מתקופת הברזל ("תל המצודות") ע"י צוות בראשות פרופסור יוחנן אהרוני ואז מתגלים חרסים קדומים בהרבה מתקופת ברונזה קדומה.
 צוות הארכאולוגים מתפצל ומתבצעות חפירות סימולטניות בתל ע"י אהרוני ובעיר הכנענית ע"י פרופסור רות עמירן.
 הממצאים שמגלה רות עמירן מפתיעים. מתגלה עיר מברונזה קדומה שהיא **אחת הקדומות בעולם** העונה על קריטריונים של עיר (=1. גודל, 2. ביצור, 3. רבדים חברתיים, 4. תכנון).
 באלף ה 3 לפנה"ס (לפני כ 5000 שנה) מתחיל עיור באזור מסופוטמיה לכן גילויה של ערד הכנענית מפתיע.
 עיור (אורבניזציה) פירושו קהילה שגם מייצרת אלמנטים למען הכלל ולא רק במסגרת פרטית ומשפחתית. בשכבה קדומה נחשף כי היה ישוב כפרי שהתפתח לעיר, ולפניו אף ממצאים כלכליתיים. כיוון שחומר הבניה העיקרי הוא סלע קירטון מקומי שהוא פריך ושביר, נעשתה עבודת שימור ושחזור רצינית ע"מ להפוך את המקום מאתר ארכאולוגי לתיירותי.

*ארכאולוגיה מול הסיפור המקראי
 בסיפור המקראי בני ישראל מנסים לחזור לארץ כנען בסוף תקופת הברונזה המאוחרת (1200 לפנה"ס) ומלך ערד הודף אותם.
 הסיפור **לא מתאים** לממצאים הארכאולוגיים מערד, שכן לא נמצאו בה שרידים מברונזה מאוחרת אלא רק מברונזה קדומה ומתקופת הברזל.
 זו דוגמא לבעיה שנוצרת כאשר מסתמכים אך ורק על הסיפור המקראי ואין הוכחה מדעית.

<p>הבית הערדי הוא תבנית אופיינית למקום, הכוללת את בית המגורים והחצר שמסביבו. דגם זה נמצא לראשונה כאן, לכן שמו.</p> <p>מדובר במבנה רוחב - הכניסה לפנים המבנה היא מציר הרוחב ולא מציר האורך כנהוג בארכיטקטורה דאז - בו גרם מדרגות קטן מוביל מטה לחדר אחד גדול. המבנה נבנה מאבני קירטון מהסביבה הקרובה לאחר שעברו קצת הקצעה. הדלת הייתה עשויה מעץ (שלא השתמר). כציר הדלת שימשה אבן שהונחה משמאל לפתח ובו הייתה שקעורית קטנה. בחלק מהמבנים בתל ערד נמצאה גם אבן מצידה הימני של הדלת שהייתה נעוצה באדמה, ששימשה לפי החוקרים לנעילת הדלת. תקרת החדר נישאה על עמוד עץ שעמד במרכז החדר. אבן שטוחה ומעוגלת שימשה כבסיס לעמוד העץ.</p> <p>הגג היה מורכב כנראה מקורת עץ אחת עבה לאורך החדר וקורות נוספות שהונחו עליה לרוחב החדר (שלא כמו הגג המשוחזר). על הקורות הונחו ענפים וטיח שהודק ע"י מעגלה כל שנה לפני החורף. בבתים אחרים נמצאו שרידי טיח וטיט ששימשו כנראה גם לטיח הקירות. בחדר נמצאו גם ספסלים מאבן לאורך הקירות.</p> <p>ישנם ממצאים רבים המוכיחים כי תושבי המקום עסקו בחקלאות (מגל לקציר חיטה, זרעי חיטה ושעורה, גלעיני זיתים). כמו כן יש עדויות למסחר, שכן נמצאו שבלולים מהים התיכון ומים סוף, וכן גושים של ביטומן (אספלט) שמקורו בים המלח ושימש לאיטום כלי חרס. יתרונו המחקרי של האתר היא העובדה שהוא ננטש בברונזה הקדומה ולא יושב עוד מאז, מה שמאפשר גישה לממצאים ארכאולוגיים בקלות רבה ובעומק לא גדול.</p>	<p>"הבית הערדי"</p>	
<p>שער משוחזר, אחד משניים שנתגלו עד כה. שער נוסף היה כנראה בחומה המזרחית. הוא נמצא בקצה הרחוב הראשי המוביל אל מאגר המים. החומה הייתה בנויה מאבנים מטויחות. דרך השער עברה תעלת ניקוז.</p>	<p>השער המערבי</p>	
<p>מכלול בנוי מוקף גדרות, בו 3 צמדי מקדשים וחצרותיהם ("מקדש תאומים"). במקום התגלו חפצים פולחניים ועצמות בע"ח (צבאים ויעלים) המעידים על הימצאות מזבח. הבניה הרבה יותר מאסיבית ושונה מיתר המבנים באתר (שכן מקדש היה "מקום בו שוכן האל"). כל המבנים היו מקורים בעבר.</p>	<p>המקדשים</p>	
<p>הבאר נחצבה בשלהי תקופת ממלכת יהודה (מאה 6-5 לפנה"ס). חלקה האמצעי בנוי מאבני צור גדולות ותחתיתה חצובה בסלע בעומק 16 מטר.</p> <p>במאה הראשונה לפנה"ס שופצה הבאר וחלקה העליון דופן באבני גזית מקומיות מגיר. הבאר מתפקדת גם כבור מים, שכן היא נחפרה בנקודת ניקוז מי נגר עילי של העיר. הדבר מראה על תכנון אורבני המתחשב בטופוגרפיה. כיום הבאר יבשה כתוצאה משיבת יתר של מי האקיפר ע"י ישובי הסביבה.</p> <p>בשנת 1921 יצחק ורחל ינאית בן צבי מנסים להתיישב במקום אך נאלצים לעזוב בגלל מצוקת מים. האזור לא יושב במשך כמה עשורים, עד שב 1962 מוקמת העיר ערד.</p> <p>ערד הקדומה נמצאת על פרשת דרכים בין דרך הרוחב מים המלח למצרים, ודרך האורך של גב ההר ("מעלה דרגות" - מהכפר דריג'את לכיוון חברון וירושלים)</p> <p>על קשרי המסחר הענפים מעידים כלי החרס שנמצאו בערד ומקורם אינו מקומי. נמצאו כלים כנענים העשויים מטין שאינו מקומי. כלים אלה מעידים על קשרי מסחר עם ערים אחרות בכנען. נמצאו גם עדויות לקשרי מסחר עם מצרים. העדויות הן בדמות קנקנים מצריים במידות שונות שהם כמעט זהים לאלו שנתגלו במצרים. מספרם קטן ממספר הכלים הכנענים. כן נמצא שבר חרות עם שמו של המלך נערמר (המלך שחיבר את מיסר העליונה ומיסר התחתונה יחד, לכן נקראת "מצריים"). בנוסף נתגלו מטילי נחושת מתמנע או מפיונון.</p>	<p>באר המים</p>	

תל ערד – תל המצודות

מסלול הסיור בתל המצודות

האתר הוא **מתקופת ברזל 2**, (מאה 8 לפנה"ס). אין אתרים רבים כאלו בעולם. המקום נבנה ונחרב 6 פעמים במהלך 350 שנה ובכל פעם התקיימה כ 60 שנה. המצודה הראשונה היתה מבוצרת בחומת סוגרים, ואילו אלו שנבנו אחריה - בחומה מלאה. תל המצודות אינו עיר כיוון שאינו עונה על 4 הקריטריונים לעיר (1. גודל, 2. ביצור, 3. רבדים חברתיים, 4. תכנון). התל נחפר ע"י פרופ' אהרוני ונתגלו בו שכבות מתקופת המקרא, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והמוסלמית הקדומה. השכבה העליונה ממאות 9-10 לפנה"ס. בעקבות החפירה כאן מתגלים ממצאים המובילים לגילוי העיר הכנענית שלמטה. השטח התחום גודלו 2.5 דונם. המצודה שימשה כמרכז צבאי מסחרי ודתי במערך המנהלי של ממלכת יהודה מראשית המאה ה 9 לפנה"ס ועד חורבנה ב 586 לפנה"ס.

תל המצודות

המבנה המשוחזר כלל אולם, היכל ודביר. זהו מבנה המקדש היחיד בעולם מימי בית ראשון (ברזל). במקום נמצאו אוסטרקונים רבים (103 בעברית, 85 בארמית, 2 ביוונית ו 5 בערבית), רובם כתובים בדיו על חרסים והם עוסקים בענייני ממשל, מנהל ומסחר שונים. ממצא זה מעיד כי ערד היתה מצודה ממלכתית, מרכז צבאי ומנהלי אזורי. תוך כדי המחקר הארכאולוגים מגלים כי המקדש מולא בעפר באופן יזום (לא חורבן אלא אטימה של המקום הקדוש). מעריכים כי מדובר באחת הרפורמות הדתיות של ישעיהו (מאה 8) או חזקיהו (מאה 9) שעיקרן ריכוז הפולחן בירושלים ע"י ביטולו במקומות אחרים. המקדש אינו פונה לירושלים כיוון שמדובר בתקופה שלפני חורבנה וחורבן בית ראשון.

המקדשים

*המושג "מדבר" השורש ד.ב.ר מקורו בשפה האכדית, והוא מופיע בפירושים שונים ובין השאר "כניעה", "להנהיג" ו"לדבר". כשהמילה "מדבר" מופיעה בתנ"ך הכוונה בד"כ למקום בו רועים ("מדבירים") את הצאן – כלומר מנהיגים את הצאן לאזור הרעיה. כלומר- מדבר אינו מקום צחיח לגמרי אלא עם מספיק גשם כדי להצמיח עשב לצאן (בין 100 ל 200 מ"מ בשנה). בנגב התחום הזה נמצא בערך בין בקעת באר שבע (200 מ"מ) ובין קו שדה בוקר (100 מ"מ). לאזור יבש מאוד (שעל פי ההגדרה אינו מדבר) קוראים במקרא "ציה" או "ישימון" אך לא ברור מהי כמות הגשמים לפיה מגדירים מושגים אלו.

מתל ערד לתל שבע

הדרכת דרך

מימין ישוב בדואי המזוהה עם מולדָה מולדה הייתה עיר בתקופת המקרא; בספר יהושע נמנתה בין היישובים והאתרים שיועדו לשבט יהודה (וַיְהִי, נַחֲלָתָם, בְּתוֹךְ, נַחֲלַת בְּנֵי-יְהוּדָה: וַיְהִי לָהֶם, בְּנַחֲלָתָם--בְּאֵר-שָׁבַע וְשָׁבַע, וּמוֹלְדָה)

**תל
באר
שבע**

**מפת הסיור בתל
שבע**

תל שבע

באר שבע מוזכרת כמה פעמים בתנ"ך, כאשר ההתייחסויות הראשונות קשורות לכריתת הברית בין אברהם לבין אבימלך מלך גרר לאחר שזה לקח בתום לב את שרה אשת אברהם, ולאחר פרשת בארות המים:

על-פיו, קרא למקום ההוא—באר שבע: כי שם נשבעו, שניהם ויקרתו ברית, בבאר שבע; ויקם אבימלך, ופיכל שר-צבאו, וישבו, אל-ארץ פלשתים. ויטע אשל, בבאר שבע; ויקרא-שם—שם יהיה, אל עולם.

תל שבע (ולא "תל באר שבע" שכן באר שבע שוכנת במקום אחר) הוא אתר מורשת עולמית של אונסק"ו (ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם) מ 2005, כמו גם תל חצור ותל מגידו.

החפירות הארכאולוגיות בתל התקיימו בשנים 1969-1975 בניהולו של פרופ' יוחנן אהרוני ומשנת 1976 בניהולו של פרופ' זאב הרציג.

בתל 15 שכבות בהן ממצאים מתקופות: כלכליתית, ברזל, פרסית, הלניסטית, רומית קדומה ומוסלמית קדומה.

השכבה העיקרית הנראית היא עיר שנבנתה בתקופת הברזל (התקופה הישראלית) כנראה ע"י חזקיהו מלך יהודה וחיו בה כ 300 תושבים.

העיר מתוכננת, יש בה רחוב היקפי לאורך החומה, ורחובות ניצבם לו הנפגשים ברחבת השער. רחבה זו שימשה למקום מסחר וחליפין ("שער חליפין") וכן לעשיית משפט וארועים ציבוריים.

שחזור התל נעשה באופן ייחודי ויוצא דופן בעולם הארכאולוגי. בעוד שבד"כ נעשית חפירה, אח"כ מחקר ורק בסופו שיהזור, בחר אהרוני לבצע את השחזור בעת ובעונה אחת עם החפירות, והביא לתוצאה מדוייקת ומרשימה במיוחד ואפשרות להסתובב בעיר מהמאה ה 8 לפנה"ס היחידה בעולם ששוחזרה כך.

ההתיישבות באזור מתחילה במאה ה 18 לפנה"ס (ברונזה תיכונה 2) במיקום העיר באר שבע של היום כיוון שיש בה בארות מים. בשלב מסויים נבנה ישוב נוסף בתל שבע (בו אין ממצאים מברונזה תיכונה)

המזבח

אהרוני מחפש מקדש ומוצא מזבח בעל 4 קרניים המפורק לחלקים הנמצאים בקירות המחסנים שנבנו בתקופת המלך חזקיהו (שמרד באשור וביצר את עריו כהכנה למתקפה האשורית הצפויה)

בכניסה עומד דגם משוחזר של המזבח שהורכב ע"י הארכאולוגים לצורך תירוטי.

<p>הדעה הרווחת היא כי המזבח פורק (ולא נהרס מפאת קדושתו) באחת הרפורמות הדתיות של ישעיהו (מאה 8) או חזקיהו (מאה 9) ששיקרו ריכוז הפולחן בירושלים ע"י ביטולו במקומות אחרים (כפי שהיה בערד).</p>		
<p>הבאר הבאר עמוקה מאוד - כ 70 מטר, ומגיעה לשכבת מי התהום של נחל באר שבע. היא בנויה בחלקה התחתון מאבנים מקומיות ובחלקה העליון מלבני בוך שנשתמרו הודות לאקלים היבש. הבאר חפורה מחוץ לחומה, כלומר בעת מלחמה לא יכולה לשרת את תושבי העיר. מדוע? רמז לתשובה יכול להיות בתעודות מארי (עיר עתיקה בסוריה בה נמצאו אלפי כתובות על חרסים), כאשר באחת התעודות נמצא טקסט משפטי שהיה מעין הסכם בין תושבי מארי ובין הנוודים באזור. בתעודה הנוודים מתחייבים שלא לתקוף את העיר בתנאי שיקבלי גישה חפשית למים. מכך מסיקים כי בתל שבע הסיפור דומה, והבאר נמצאת מחוץ לחומות כדי לקיים אינטרס משותף של תושבי העיר והנוודים המונע מאבקים. אך זהו כמובן מצב מסוכן ובלתי סביר בזמן מלחמה או מצור. ולכן נחפר מפעל המים הפנימי של העיר.</p>		
<p>השער הפנימי ורחבת הכניסה בחומה קיימת מערכת של 2 שערים- חיצוני ופנימי. ביניהם ריצוף מקורי ושרידים של תעלה המנקזת את המים מהעיר אל הבאר החיצונית. השער הפנימי עשוי מלבני בוך שני צדדיו בגבהים שונים כיוון שנבנו בתקופות שונות אבל ע"פ אותו תכנון. האתר מתוכנן, כל הסמטאות מתנקזות לרחבת הכניסה שמצידה מחסנים גדולים. רחבת הכניסה לא היתה בנויה ע"מ לאפשר פעילות ציבורית כמו מסחר.</p>		
<p>מגדל התצפית תצפית הקפית: רואים את חומת הסוגרים, בית 4 מרחבי, החלק הבלתי חפור. <u>שלטי הסבר אנו"ק – ראה נקודת הרחבה.</u> <u>הישוב עומר</u> מושב עומר הוקם בשנת 1949 כמושב שיתופי בידי חיילים משוחררים. שמו היה אמור להיות "חברונה". בעקבות בעיות כלכליות החליט המושב להיות מושב עובדים והצטרף לתנועת המושבים, אולם לאחר זמן מה החליטו חברי המושב להצטרף ליישובי מפ"ם. רוב תושבי המושב לא עבדו בחקלאות אלא בעבודות חוץ, רבים מהם במפעלי סדום. המושב עצמו היה מוזנח ביותר. בתחילת שנות ה 60 שוקם המושב והחל להצליח כלכלית, וב 1974 הפך למועצה מקומית. <u>ממזרח-תל שבע</u> מועצה מקומית בת כ 19000 תושבים, הוקמה ב 1968 והיה הישוב המוסדר הראשון שבנתה המדינה לבדואים בנגב. הקמת היישוב הייתה חלק מתוכנית להקמת שבעה יישובים: רהט, תל שבע, כסייפה, לקייה, חורה, שגב שלום וערערה בנגב. <u>מדרום-שגב שלום</u> מועצה מקומית בת כ 9500 תושבים, הוקמה ככפר ב 1979. גם הוא במסגרת תכנית שבעת היישובים. שמו של היישוב, "שגב שלום" או "שְׁקִיב אַ-סְלֵם" בערבית, מתייחס הן לקרבתו לנחל שגיב והן להסכם השלום בין ישראל למצרים שנחתם בשנת 1979, השנה שבה הוקם היישוב.</p>		
<p>מפעל המים מפעל המים המרשים הוקם כחלק ממערכת הביצורים כדי להבטיח מים לעיר בשעת מצור. הוא כולל 3 חלקים: 1. פיר מדופן באבנים בעומק 20 מ' 2. מאגר בעל 5 תאים בנפח כולל של 700 מ"ק, חצוב בקירטון ומטוייח בטיח עבה 3. תעלת הזנה שהוליכה את מי השטפונות של נחל חברון אל המאגר מפעל זה תפקד כמאגר חירום, ובימי שלום השתמשו בבאר החיצונית. בסוף התקופה ההלניסטית (מאה 1 לפנה"ס) התמוטט המאגר ונסתם –כנראה בשל רעידת אדמה. פתח היציאה מהמאגר הינו פתח משני שנוצר בזמן החציבה ונסתם בסיומה. במהלך החפירות בתל הוא נתגלה ונפתח ע"מ לאפשר מעבר של מבקרים.</p>		

<p>ליד פתח היציאה יש בור החושף קטע מהתעלה התת קרקעית שהובילה את המים מנחל חברון הזורם מצפון לתל.</p>		
<p>בסוף תקופת השלטון הרומי ובתקופה הביזנטית התקיים יישוב בבאר שבע ששרידיו נמצאים באזור השוק העירוני של היום.</p> <p>השלטון העות'מאני -גרמני החליט לחדש את היישוב בבאר שבע בסמוך לשנת 1900 מתוך כוונה להגביר את אחיזתו בשולי האימפריה , ליצור עורף מבצע/לוגיסטי שיאפשר את כיבוש תעלת סואץ, ותוך ניסיון להפוך את הבדואים ליושבי-קבע. הקמת העיר נמשכה 7 שנים.</p> <p>באר שבע היא העיר היחידה שהוקמה ע"י הטורקים במשך 400 שנות שלטונם. שיטת הבניה תוכננה כ"גריד"- רשת רחובות שתי וערב.</p> <p>העיר נקראה ביר א-סבע בערבית , והוקמה בתכנון גרמני וביצוע טורקי על הגדה הצפונית של נחל באר שבע. בזכות הדבר, יש בעיר העתיקה עירוב מיוחד ומעניין של סגנונות ארופאים ומזרחיים.</p> <p>מיקום העיר נבחר בגבול שלושת המטות הבדואים הגדולים בנגב (עזאזמה, זורבה ומחמדין), בנוסף, במיקום זה היו מי תהום גבוהים, דבר שאיפשר השגת מים ליישוב בקלות יחסית.</p> <p>בשנת 1901 הוקם בית הסראייה, המבנה היחיד בעיר בעל בן שתי קומות, במטרה להשיג שליטה טובה יותר על הבדואים באזור, להפחית את מעשי השוד ולמנוע סכסוכים בקרב הבדואים. המבנה שימש בראשיתו גם כתחנת משטרה והיום משמש כמפקדת פיקוד הדרום של צה"ל.</p> <p>ב 1915 הטורקים סוללים את כביש האספלט הראשון בנגב-לניצנה, וב 1916 בונים מסילת ברזל בכוונה שתשמש להעברת גייסות אל עבר תעלת סואץ (בניית המסילה לא הסתיימה עד תחילת הקרבות על עזה ב 1917)</p> <p>למרות זאת, נכשלו הטורקים והגרמנים בכל נסיונותיהם לכבוש את התעלה בשנים 1915-1916.</p> <p>לאחר 2 קרבות על עזה בהם נכשלו הבריטים, ב 2 בנובמבר 1917 נערך קרב עזה השלישי בו הבקיע גנרל אלנבי את הקו ופתח את הדרך לכיבוש ארץ ישראל, סוריה, לבנון מסופוטמיה וחצי האי ערב ולהפלת האימפריה העותמאנית לאחר מכן.</p>	<p>הקמת העיר</p>	<p>נאר שבע</p>
<p>המסגד הראשון שנבנה בבאר שבע ובנגב בכלל, ובמשך שנים נחשב למסגד הגדול ביותר בדרום הארץ. הוא נבנה בתחילת המאה ה 20 בין השאר באמצעות אבנים שהובאו ע"ג גמלים מהעיר הביזנטית חלוצה.</p> <p>. כשהחלה בניית המסגד הטיל הקאימיקם (מושל המחוז העות'מאני) את הביצוע על קבלן ערבי מקומי, שהיה מנכבדי העיר, אולם המסגד לא נבנה לשביעות רצונו, והקאימיקם הורה על פירוק המסגד והביא אדריכל נוצרי מירושלים, שיעצב מחדש את המסגד ויפקח על בנייתו. המסגד הגדול בבאר שבע אופייני למסגדים טורקיים שנבנו ברחבי האימפריה העות'מאנית באותה תקופה.</p> <p>המסגד אינו בנוי בכיוון של כל שאר הבתים ע"פ שיטת ה"גריד", אלא פונה אל עבר מכה. המסגד ממוקם בסמוך ל"בית המושל", בעיר העתיקה של באר שבע, ומהווה כיום חלק ממתחם מוזיאון הנגב לאמנות.</p> <p>הטורקים והגרמנים ששלטו בארץ ראו לנגד עיניהם את תעלת סואץ כיעד אסטרטגי לכיבוש, אך הבינו שבלי עזרת הבדואים בנגב אין להם סיכוי להגיע אליה.</p> <p>הם מחליטים לשפר את היחסים עם הבדואים, וכיוון שדת האיסלאם היתה הגורם היחיד המקשר בין הטורקים והבדואים, הם בונים מסגד מפואר בתקווה לרצות את הבדואים.</p> <p>הבדואים אינם מתרצים ואינם מוכנים לסלוח לטורקים על 400 שנות השפלה והתעמרות. באוקטובר '48 התקיים מבצע "יואב" לכיבוש הנגב. באר שבע נכבשה ב 21 לאוקטובר. יגאל אלון שהיה מפקד חזית הדרום פוקד לפוצץ את המסגד אך החבלנים שהיו במשימה נרדמו והמסגד לא נפגע.</p> <p>במשך שנים קיימת דרישה של הבדואים מהמדינה לפתוח את המסגד לתפילות, המדינה</p>	<p>המסגד הגדול</p>	

<p>מסרבת. במשך זמן רב הוא היה סגור ולאחרונה עריית ב"ש ניקתה ושיפצה אותו והוא היום חלק ממתחם מוזאון הנגב לאומנות.</p>		
<p>עארף אל-עארף היה עיתונאי, היסטוריון, פוליטיקאי ואיש ציבור ערבי בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל. שימש כמושל נפת באר שבע בשנות ה-30 ולאחר מכן כראש עיריית מזרח ירושלים בשנות ה-50. הוא היה אחד ממקימי התנועה הפלסטינית, אם כי נחשב לפחות לוחמני מחבריו. הבריטים שחששו מכוחו מחליטים למנותו כמושל באר שבע שכן הוא היה מקובל ומכובד ע"י הבדואים. בעת המרד הערבי הגדול, עמד אל-עארף בפני בעיה. הוא היה פקיד במגזר הציבורי הבריטי, היה חייב נאמנות אליו ומתוקף תפקידו היה עליו לשמור על השקט באזור שלטונו, ומנגד, הוא תמך באנשי הכנופיות במאבק הערבי נגד השלטון הבריטי. הוא ביים פיצוצים בסמוך לביתו שלא פגעו בו אך יצרו את הרושם כי אנשי הכנופיות נאבקים בו, ובמקביל, הניח לאנשי הכנופיות לפעול באזור וב-1938 אף השתלטו הללו על העיר. השלטון הבריטי כנראה חשד בנאמנותו והעבירו ב-1939 להיות מושל עזה. ביתו המפואר נבנה באבן גיר דולומיטית ("מיזי אחר") האדמדמה, שהובאה מסביבות בית לחם או ירושלים. במשך שנים רבות, שימש הבניין מזנון של השקם, של פיקוד הדרום. הוא נחשב בשעתו כבית הנאה ביותר בעיר, ואף כיום הוא מרשים ביותר, ובולט על רקע בתי העיר הישנים, הבנויים אבן מקומית בהירה. הבניין הוכרז כ"בניין היסטורי לשימור" על ידי המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, ושוחזר בשנת 2003.</p>	<p>בית עארף אל-עארף</p>	
<p>אחמד ג'מאל פחה (פאשה) היה מפקד הצבא הטורקי הארץ ישראל וסוריה מטעם השלטון העותמאני. הוא היה ידוע באכזריותו אל היהודים והערבים כאחד. הוא היה חובב נוי וגינות ועל כן בתקופתו קמו גינות רבות בעיר. בשנת 1902 הקים את הגן שבמרכזו הוצב עמוד שיש עליו נחקקו סמל האימפריה העות'מאנית וכתובת המנציחה את ניצחונות הצבא הטורקי על הבריטים בקרב עזה הראשון והשני. לאחר כיבוש העיר בקרב באר שבע ב-31 באוקטובר, 1917 פיסל הפסל אברהם מלינקוב פרוטומה של הגנרל אלנבי וזו הוצבה בראש עמוד שיש הטורקי. במהלך המרד הערבי הגדול, הפילו מורדים ערביים את הפרוטומה ממקומה והשחיתו אותה לחלוטין. בשנת 1947 הקימו הבריטים מבנה הנצחה רבוע מאבן ירושלמית, ללא פסל דמות, וחרטו עליו את שמו של אלנבי באנגלית ובערבית בלבד. לאחר קום המדינה הגן שוקם, ופרוטומה חדשה של אלנבי הוצבה על כן האבן.</p>	<p>גן אלנבי</p>	
<p>משמאל מבנה גדול ומרשים - בית הספר של ילדי הבדואים שנבנה ע"י הטורקים ב-1914 כדי לזכות באהדת הבדואים כחלק משאיפתם לכבוש את תעלת סואץ. המבנה שימש גם בתקופת המנדט, ואחרי קום המדינה שימש את צה"ל. הוא הוזנח שנים רבות עד שנקנה ע"י קרן רש"י ששיקמה אותו. היום הוא פארק קרסו למדע.</p>	<p>בדרך לבית הקברות הבריטי</p>	
<p>אחד מ-6 בתי קברות צבאיים בריטיים בישראל והגדול שבהם - 1239 מצבות (בעזה קיים בית קברות נוסף גדול בהרבה בו כ-4000 חללים). בסוף מלחמת העצמאות הראשונה הבריטים נתקלים בבעיה קשה של שינוע החללים הרבים ומקבלים החלטה לקבור את מתייהם סמוך למקום נפילתם. עריית ב"ש תרמה את הקרקע לממשלת בריטניה, וחברת סולל בונה זכתה במכרז להקמתו בעבודה עברית. ב-1923 התקיים טכס הפתיחה בנוכחות המושל הבריטי, רמטכ"ל צה"ל ואישי ציבור. בית הקברות נבנה ע"פ הדגם הבריטי האחיד על פיו כל המצבות שוות ללא הבדל דרגה ותפקיד. בכל שנה ב-11 לנובמבר מתקיים טכס זיכרון במקום בהשתתפות נציגים בריטיים וכן נציגי לאומים שלחמו לצידם כמו אוסטרלים, ניו זילנדים והודים. <u>מצבת הטייסים</u> בבית הקברות ניצבת מצבה, שהקימו הטורקים ואשר שוקמה בידי הבריטים, כאות הוקרה לשמונה הטייסים הבריטים שנהרגו בקרב נגדם. לאחר המלחמה גילו הבריטים את המצבה</p>	<p>בית הקברות הבריטי</p>	

<p>והציבו אותה בבית הקברות הצבאי הבריטי. למצבה צורת פירמידה קטומה, בראשה נחקק סמל חיל האוויר המלכותי ומתחתיה רשומים שמות הנופלים ותאריך נפילתם. לרגלי המצבה מופיע הכיתוב:</p> <p>"מצבת זיכרון זו, שהוקמה לאחד מהם בנדיבות לב אויביהם, נתגלתה ושוקמה בידי ידידיהם. ינואר 1918"</p>	
<p>באר שבע היא העיר היחידה שהוקמה על ידי התורכים בארץ במשך 400 שנות שלטון האימפריה העות'מנית. תחנת הרכבת הטורקית הוקמה מתוך צורך צבאי של השלטון העות'מאני.</p> <p>מראשית ימי התחנה, באר שבע חוברה לקו הרכבות הבינלאומי "הרכבת החגיג'אזית" בפרויקט תחבורתי בן 1655 ק"מ בתכנונו של מהנדס הרכבות הגרמני היינריך אוגוסט מייסנר (פאשה). סמוך לתחנה הוקם מגדל המים, שנועד לספק מים לקטרי הקיטור. הקו החל בדמשק שבסוריה והגיע עד אל-מדינה שבחגי'אז (כיום- חלק מערב הסעודית).</p> <p>המבנים ההיסטוריים בתחנה התורכית</p> <p>תחנת הרכבת בבאר שבע הייתה אחת מחמש תחנות הרכבת העיקריות בארץ. במתחם היו מספר מבנים שמתוכם נשתמרו עד היום שלושה:</p> <p>בית הנתיבות - הבניין המרכזי בתחנה, שימש כמשרדי הנהלת הרכבת וקופות למכירת כרטיסים. על המבנה נקבעו לוחות אבן עם הכתובת "ביר אל סבע" (באר שבע) בערבית.</p> <p>בית המנהל - מבנה דו-קומתי, שימש כמעונו של מנהל התחנה ומשפחתו.</p> <p>מבנה קטן נוסף - שימש כפי הנראה כמחסן ציוד במתחם.</p> <p>ציר מרכזי בתחבורת הרכבות</p> <p>המסילה לבאר שבע נחנכה בטקס חגיגי ביום 1.3.1915 בהשתתפות אורחים ונכבדים רבים. העיתונות העברית בארץ התייחסה לחנוכת הקו כמאורע חשוב ביותר. הרכבת שימשה את התורכים במשך שנתיים כעורק אספקה לנשק, תחמושת וציוד לחילות הצבא העות'מאני בדרום.</p> <p>באוקטובר 1917 נכבשה באר שבע בידי הכוחות הבריטים וחיילי גדוד הפרשים מאוסטרליה ומניו זילנד. הבריטים החלו להניח מסילת-ברזל נוספת בדרום: קו באר שבע - רפיח הבריטי, שנחנך רשמית ב 1918 והרחיב את פעילות הרכבת לתחנות יפו, ירושלים, ניצנה, רפיח ומשמ למצרים.</p> <p>*מסילה רבת פסים</p> <p>המסילה מרפיח נסללה ברוחב של 143.5 ס"מ, ואילו רוחב המסילה התורכית היה בן 105 ס"מ. כדי שגם קרונות תורכיים יוכלו לנוע בקו זה, הוסיפו הבריטים בין הפסים פס שלישי וכך נוצר מצב ייחודי ומעניין בתולדות הרכבות בעולם: על מסילה בת 3 פסים נעות רכבות משני סוגי ייצור שונים וברוחב שונה.</p> <p>*קטר 70414</p> <p>בשנת 1956 מדינת ישראל חנכה את קו הרכבת המחודש לבאר שבע בתוואי ובמיקום חדש. על הקו דוהר קטר קיטור שמספרו 70414. קטר מספר 70414 היה אחד מ-24 קטרים מדגם זה שנמכרו לרכבת המנדט בתום מלחמת העולם השנייה. הקטר סיים את פעילותו לקראת שנת 1959, עם כניסת קטרי הדיזל לרכבת ישראל. המשורר חיים חפר כתב את שיר הקטר המפורסם שבוצע על ידי אריק לביא, העוסק בנושא החלפת קטרי הקיטור בקטרי דיזל.</p> <p>קטר 70414 היה חלק מסדרה של כ-850 קטרים שיוצרו בבריטניה למטרות אזרחיות וצבאיות בשנות ה-30 ובתחילת שנות ה-40. מדובר בקטר מסוג StanierF8 בריטי, זהה לקטר מספר 70414 שפעל בדרום הארץ בשנות ה-50.</p> <p>כיום נותרו בעולם שלושה עשר קטרי קיטור מסוג זה.</p> <p>בין הקטרים שנשלחו לתורכיה דרך תעלת סואץ ומול חופי ישראל, היה גם הקטר שהובא לבאר-שבע בחורף 2012 במבצע חשאי. הקטר הובא על ידי עיריית ב"ש ורכבת ישראל משלושה בריטים, חובבי רכבות נלהבים שגילו בעלי עניין מיוחד בשימור רכבות בריטיות. הקטר עבר שימור ושיחזור ובסופן של דבר נראה כמו קטר 70414 המקורי, משנות החמישים.</p> <p>קטר הקיטור הממוקם במתחם התחנה המחודש, הפך לסמל שמבטא את התקופות השונות בעיר באר-שבע. מתחם הקטר 70414 מספר את הסיפור כולו: סיפור תורכי, בריטי וישראלי.</p>	<p>מתחם הקטר בתחנת הרכבת הטורקית</p>

נקודת הרחבה – גיסות הצבא האוסטרליים והניו זילנדיים**(ANZAC - Australian & New Zealand Army Corps)**

בשנת 1917, לקראת החלק האחרון של מלחמת העולם הראשונה, כבש הגנרל אדמונד אלנבי הבריטי (1861-1936) את א"י מהאימפריה העות'מנית, בסידרת קרבות שנערכה בעזה, בבאר שבע במגידו ובאזורים נוספים.

באפריל 1915 פתחו מדינות ההסכמה במערכה עקובה מדם על גליפולי. הכוחות הבריטיים, שנשלחו ע"י שר הימיה הבריטי צ'רצ'יל, ניסו לפלוש לחוף גליפולי שבאימפריה העות'מאנית, במטרה לפתוח נתיב אספקה ימי לרוסיה, שנמלחה בים השחור היו נתונים תחת סגר מאז כניסת טורקיה למלחמה, ואולי אף לתפוס את הבירה העות'מאנית קונסטנטינופול (כיום איסטנבול).

מתוך כ-15,000 חיילים חזרו רק כ-4,000 בחיים. זה היה כישלון צבאי צורב ביותר אשר הביא לאחר שנים ליצירת מורשת צבאית לאומית אוסטרלית.

כוחות אנז"ק מעולם לא סלחו לבריטים על שהקריבו אותם בקרב זה וזנחו אותם כאשר נכשלו בהשגת המטרה.

בעקבות הכישלון הנורא בגליפולי פוטר צ'רצ'יל מתפקיד שר הימיה.

בראש הגיס המקורי שלחם בגליפולי עמד הגנרל **ויליאם בירדווד** והוא כלל את האוגדה האוסטרלית הראשונה והאוגדה הניו זילנדית-אוסטרלית. שלוש החטיבות הרכובות האוסטרליות והחטיבה הרכובה הניו זילנדית הופעלו כרגלים במהלך מערכת גליפולי. האוגדה האוסטרלית השנייה החלה להגיע מאוסטרליה באוגוסט 1915 וכמה חטיבות ממנה נלחמו בגליפולי בחודשים האחרונים של המערכה.

לאחר פינוי גליפולי בנובמבר 1915, היחידות האוסטרליות והניו זילנדיות התארגנו מחדש במצרים. התגבורת שהגיעה מניו זילנד הרחיבה את השורות לכדי יצירת החטיבה הניו זילנדית.

הכוח האימפריאלי האוסטרלי עבר ארגון מחדש משמעותי שתוצאתו יצירת שתי חטיבות חדשות - החטיבה הרביעית והחמישית. אוגדות אלו אורגנו לכדי שני גיסות: גיס אנז"ק 1 וגיס אנז"ק 2.

האוגדה הרכובה התארגנה אף היא באותו זמן והכילה שלוש חטיבות פרשים קלים (Anzac Mounted Division) כמו גם את החטיבה הרובאית הרכובה הניו זילנדית.

האוגדה נלחמה כחיל רגלים רכוב ברחבי המזרח התיכון ובין השאר השתתפה בכיבוש ארץ ישראל מידי האימפריה העות'מאנית. האוגדה לחמה במצרים, סיני, ובארץ ישראל (קרב עזה הראשון, קרב עזה השני, קרב באר שבע, כיבוש ירושלים, קרב עיון קרא, יריחו, א-סאלט, מגידו ועמאן), וכן בסוריה.

הקרבות על עזה

קרב עזה הראשון נערך ב 26 למרץ 1917 והסתיים בניצחון הטורקים, בייחוד עקב כשלים בהעברת מידע מהשטח אל המפקדה הבריטית אשר נתנה פקודת נסיגה לכוחות התוקפים.

קרב עזה השני התחולל ב 19 באפריל 1917. גם קרב זה הסתיים בתבוסה בריטית, מה שהביא להחלפתו של גנרל ארצ'בלד מארי, מפקד הכוח הבריטי, בגנרל **אדמונד אלנבי**.

קרב עזה השלישי נערך ב 2 בנובמבר 1917, היווה את ההצלחה הטקטית הראשונה של הבריטים. קרב עזה השלישי, יחד עם המאמץ הבריטי העיקרי לכיבוש באר שבע, שבוצע ב-31 באוקטובר, היה שלב נוסף בהבקעת החזית העות'מאנית לאחר שהמערכה נקלעה לקיפאון במשך כמעט כל אותה שנה. הבקעת החזית הייתה ציון דרך חשוב בדרך לכיבוש ארץ ישראל כולה בשנה שלאחר מכן, ואחר כך, בסתיו 1918, להוצאת האימפריה העות'מאנית מן המלחמה.

*מעניין לציין כי הצהרת בלפור לפיה בריטניה תתמוך בהקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, נחתמה ממש ביום המלחמה, עוד בטרם היתה ארץ ישראל בידי הבריטים.

730 חללי האנז"ק טמונים בבתי הקברות הבריטיים בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה

מתוכם 544 חללים מאוסטרליה ו-186 מניו זילנד.

שיעור חללי האנז"ק מתוך כלל חללי המלחמה הוא 6% (12,197 חללים).

האוסטרלים והניו זילנדים מקיימים ימי זיכרון מיוחדים בימים 25 באפריל ו 31-באוקטובר. טקסים צבאיים מלאים מתקיימים ביום הזיכרון הבריטי (11 בנובמבר). הטקסים מתקיימים ברמלה, ירושלים ובבאר שבע. קרובי החללים נוהגים להגיע לביקורים בבתי הקברות.

יד אנז"ק ביער בארי

פינת זיכרון ללוחמי אנז"ק בגן מאיר בתל אביב

